

Transformacje bibliotek akademickich w kontekście sojuszy Uniwersytetów Europejskich

Transformations of academic libraries in the context
of European Universities alliances

Słowa kluczowe: biblioteki akademickie, szkolnictwo wyższe, Uniwersytety Europejskie, sojusze uniwersyteckie.

Keywords: academic libraries, higher education, European Universities, university alliances.

Abstrakt

Deklaracja lizbońska i proces boloński stały się podłożem przemian w obszarze europejskiego szkolnictwa wyższego. Kolejnym krokiem mającym na celu podniesienie jakości kształcenia jest powoływanie Uniwersytetów Europejskich w formie partnerskiej, wielopoziomowej współpracy uczelni w obszarach dydaktycznym i badawczym. Transformacje obejmują swym oddziaływaniem wszystkie jednostki uczelni, osiągają również akademickich bibliotek. W jaki sposób przejawia się transformacja bibliotek akademickich związana z funkcjonowaniem uczelni w sojuszu? Czy biblioteki wykorzystują tę możliwość do swojego rozwoju, czy raczej współpraca z zagranicznymi księżnicami stanowi dla nich dodatkowe obciążenie? Jak radzą sobie polskie biblioteki akademickie w obliczu zacieśniającej się współpracy partnerskich uczelni europejskich? Artykuł prezentuje m.in. wyniki badania ankietowego na temat transformacji bibliotek akademickich w kontekście sojuszy Uniwersytetów Europejskich przeprowadzonego przez autorkę wśród polskich księżnic akademickich uczelni należących do partnerskich sojuszy.

Abstract

The Lisbon Declaration and the Bologna Process have laid the groundwork for change in the field of European higher education. A further step to improve the quality of education is the establishment of European Universities in the form of partnerships, multi-level cooperation between universities in the areas of teaching and research. The transformation is affecting all university units, including academic libraries. How is the transformation of academic libraries related to the functioning of universities in an alliance manifesting itself? Are libraries making use of this opportunity for their own development, or does cooperation with foreign libraries place an additional burden on them? How are Polish academic libraries coping with the increasing cooperation of partner European Universities? The article presents, among other things, the results of a survey on the transformation of academic libraries in the context of European Universities alliances conducted by the author among Polish academic libraries of universities belonging to partner alliances.

Wstęp

Transformacje sektora szkolnictwa wyższego, zarówno w Polsce, jak i w innych krajach, wpisują się w krąg zmian zachodzących w nowoczesnym świecie, którego kluczowym elementem jest wiedza. Częścią zmian globalnych są działania modernizacyjne i reformy szkolnictwa wyższego¹. Rozwój i innowacyjność technologii, przemiany społeczno-ekonomiczne, globalizacja – wszystkie te zjawiska wpływają na ciągłą ewolucję szkolnictwa wyższego.

Transformacje systemowe szkolnictwa wyższego

Już niemal ćwierć wieku temu nastąpiło wydarzenie przełomowe dla polskiego szkolnictwa wyższego – w 1999 r. Polska, jak wiele innych krajów europejskich, przystąpiła do Procesu Bolońskiego. Dzięki temu możliwe

¹ M. Kwiek, *Uniwersytet w dobie przemian: instytucje i kadra akademicka w warunkach rosnącej konkurencji*, Warszawa 2015, s. 30–39.

stało się włączenie do procesu współtworzenia Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego (European Higher Education Area – EHEA²). W 2000 r. wykształciła się Europejska Przestrzeń Badawcza (European Research Area³), a cztery lata później nasz kraj stał się członkiem Unii Europejskiej, co znacząco przyspieszyło integrację z europejskim systemem szkolnictwa wyższego, zwiększyło mobilność studentów oraz pracowników uczelni, przyspieszyło wymianę idei, rozwój innowacyjności oraz umiędzynarodowienia uczelni. Kolejnym krokiem było podjęcie w 2017 r. przez Unię Europejską inicjatywy tworzenia Uniwersytetów Europejskich (European Universities)⁴, nowej europejskiej przestrzeni edukacyjno-badawczej, międzynarodowych partnerstw, które mają stać się europejskimi uniwersytetami przyszłości. Mimo że w Europie istnieje już wieloletnia tradycja współpracy między szkołami wyższymi z różnych państw członkowskich w ramach programu Erasmus+, to pogłębienie współpracy ponadnarodowej oraz rozwój europejskiego wymiaru szkolnictwa wyższego uznano za kluczowe priorytety Europejskiej strategii na rzecz szkół wyższych⁵. Tworzenie sieci uczelni ma na celu

² EHEA powstało w 2010 r., w 10. rocznicę rozpoczęcia Procesu Bolońskiego, obecnie liczy 48 członków, <https://www.ehea.info/> (dostęp: 25.08.2023).

³ *Europejska Przestrzeń Badawcza*, https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/strategy-2020-2024/our-digital-future/european-research-area_en (dostęp: 30.08.2023).

⁴ „Uniwersytety Europejskie” to transnarodowe sojusze obejmujące średnio dziewięć instytucji szkolnictwa wyższego, którymi mogą być różne rodzaje uczelni o szerokim zasięgu geograficznym w całej Europie (*Erasmus+: współpraca 44 Uniwersytetów Europejskich*, https://poland.representation.ec.europa.eu/news/erasmus-wspolpraca-44-uniwersytetow-europejskich-2022-07-28_pl, dostęp: 30.08.2023).

⁵ *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a European strategy for universities*, European Commission, Strasbourg 2022, <https://education.ec.europa.eu/document/commission-communication-on-a-european-strategy-for-universities> (dostęp: 30.08.2023); *Communication from the Commission on a European strategy for universities*, <https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/2022-01/communication-european-strategy-for-universities-graphic-version.pdf> (dostęp: 30.08.2023).

wzmocnienie konkurencyjności europejskiego szkolnictwa wyższego, m.in. poprzez umożliwienie prowadzenia studiów w kilku krajach Unii Europejskiej oraz uzyskanie wspólnego dyplomu. Transnarodowe sojusze uczelni obejmują współpracę w zakresie edukacji, badań naukowych oraz innowacji. W erze globalnych wyzwań politycznych, ekonomicznych, społecznych czy środowiskowych, szkoły wyższe są źródłami nowej wiedzy, promują innowacyjne rozwiązania pilnych problemów pojawiających się na wielu poziomach życia człowieka. Z drugiej strony zmienia się zasadniczo sposób studiowania, zwiększa się mobilność studentów, a silniejszy nacisk kładziony jest na możliwość rozwiązywania rzeczywistych problemów występujących zarówno w lokalnych społecznościach, jak i w skali globalnej. Celowe jest uczenie umiejętności i kompetencji najbardziej przydatnych w kontekście aktualnych potrzeb społecznych czy gospodarczych, np. globalnego rynku pracy. Biblioteki akademickie, stanowiąc element systemu szkolnictwa wyższego, także powinny uczyć praktycznych umiejętności, m.in. poprzez rozwój edukacji informacyjnej czy uczenie kompetencji medialnych. Rozwijająca się długoterminowa, systemowa współpraca między szkołami wyższymi w różnych krajach prowadzi w rezultacie do pogłębienia doskonałości edukacji oraz badań, jak również do rozwoju innowacyjności. Prowadzi także do wyrównania poziomu i jakości usług edukacyjnych, czy kompetencji pracowników. Podejmowane przez instytucje szkolnictwa wyższego wysiłki na rzecz pogłębienia umiędzynarodowienia znalazły odzwierciedlenie w postaci ponadnarodowych Uniwersytetów Europejskich.

Uniwersytety Europejskie

Marija Gabriel, europejska komisarz do spraw innowacji, badań naukowych, kultury, edukacji i młodzieży stwierdziła: „Aby umożliwić (...) prawdziwie europejską ścieżkę nauki i doświadczenia, potrzeba nowoczesnych transnarodowych kampusów zapewniających łatwy dostęp

do mobilności za granicą. Jesteśmy gotowi połączyć siły z państwami członkowskimi i instytucjami szkolnictwa wyższego w całej Europie. Wspólnymi siłami możemy zbliżyć edukację, badania naukowe i innowacje w służbie społeczeństwu. Sojusze europejskich szkół wyższych przecierają ten szlak”⁶. Przyszłość unijnych uniwersytetów będzie zatem kształtowana poprzez ściślejszą współpracę transnarodową. W obszarze szkolnictwa wyższego inicjatywa Uniwersytetów Europejskich, czyli ponadgranicznych partnerstw, należy do flagowych przedsięwzięć Komisji Europejskiej. Główne założenia inicjatywy dotyczą ujednolicenia dyplomów oraz prowadzenia wspólnych kierunków studiów w ramach sojuszy. W 2022 r. w Europie funkcjonowały 44 sojusze uczelni w ramach inicjatywy Uniwersytetów Europejskich. Skupiały one 340 instytucji szkolnictwa wyższego z 31 krajów, obejmujących wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej oraz Islandię, Norwegię, Serbię i Turcję⁷. W roku następnym istniało już 50 sojuszy obejmujących 430 uczelni w 35 krajach⁸. Do połowy 2024 r. zakładano funkcjonowanie 60 Uniwersytetów Europejskich skupiających ponad 500 szkół wyższych⁹. Jest to jedna z czterech inicjatyw przewodnich, a jednocześnie ambitne zamierzenie zawarte we wspomnianym już dokumencie Europejska strategia na rzecz szkół wyższych. W Polsce, w połowie 2023 r., do sieci Uniwersytetów Europejskich należały 23 uczelnie, z czego dziesięć dołączyło w tym właśnie roku¹⁰. Są to uczelnie o zróżnicowanych profilach,

⁶ *Uniwersytety przyszłości*, 19 stycznia 2022, https://poland.representation.ec.europa.eu/news/uniwersytety-przyszlosci-2022-01-19_pl (dostęp: 31.08.2023).

⁷ *Erasmus+: współpraca 44 Uniwersytetów Europejskich...*

⁸ Instytucje szkolnictwa wyższego skupione w sojuszach rozlokowane są zarówno w krajach członkowskich Unii Europejskiej, jak i w krajach nieczłonkowskich: Islandii, Republice Macedonii Północnej, Norwegii, Serbii i Turcji, a także Albanii, Bośni i Hercegowinie oraz Czarnogórze; *Kolejne polskie uczelnie w gronie Uniwersytetów Europejskich*, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/kolejne-polskie-uczelnie-w-gronie-uniwersytetow-europejskich> (dostęp: 30.08.2023).

⁹ *Erasmus+: współpraca 44 Uniwersytetów Europejskich...*

¹⁰ Aktualizowana lista polskich uczelni w sieci Uniwersytetów Europejskich publikowana jest na stronie Fundacji Rozwoju Systemu Edukacji FRSE, <https://erasmusplus.org.pl/uniwersytety-europejskie> (dostęp: 30.08.2023).

od uniwersytetów, przez politechniki, po uczelnie rolnicze oraz innych kierunków. Większość polskich uczelni przystąpiła do inicjatywy Uniwersytetów Europejskich w ciągu ostatnich dwóch-trzech lat, zatem ich doświadczenie na polu współpracy międzynarodowej w takim wymiarze jest zapewne jeszcze niewielkie.

Zapewnienie jakości kształcenia na poziomie europejskiego konsorcjum wymaga długofalowego planowania obejmującego działalność wszystkich jednostek uczelni, w tym również bibliotek akademickich. W centrum niniejszych rozważań znalazły się właśnie uczelnie – księżnice osadzone w kontekście członkostwa ich macierzystych uczelni w europejskich sojuszach. Jednym z założeń Uniwersytetów Europejskich jest tworzenie międzyuczelnianych kampusów, które będą oferować studentom oraz naukowo-dydaktycznej kadrze uczelni mobilność bez przeszkód. Należy zatem zapytać, jak taka transformacja może wpłynąć na sposób funkcjonowania polskich bibliotek akademickich? Czy i jakie wyzwania, trudności, ale także jakie korzyści niesie akademickim bibliotekom usieciowienie uczelni? Autorka podejmuje w niniejszym tekście próbę odpowiedzi na tak postawione pytania, z zastrzeżeniem, że polskie uczelnie, a tym bardziej biblioteki, są w większości na bardzo początkowym etapie, same uczą się współpracy w takiej formule, prowadzą obserwacje i wyciągają wnioski. Jest to bardziej próba skierowania uwagi na istotne kwestie dotyczące długoterminowej strategii i kierunków transformacji bibliotek akademickich, rozpatrywana w perspektywie instytucjonalnej i globalnej – ponadinstytucjonalnej, a nawet ponadnarodowej – niż prezentacja doświadczeń i wniosków, które dopiero nadejdą. Pomimo wczesnej fazy funkcjonowania polskich uczelni w sieciach uczelni europejskich, należy już teraz zastanowić się nad transformacjami, jakie mogą, powinny, czy wręcz muszą przejść biblioteki akademickie funkcjonujące w sieciach Uniwersytetów Europejskich – ośrodkach edukacji, prowadzących badania naukowe oraz wdrażających innowacje.

Uniwersytet Warszawski i Sojusz 4EU+

W marcu 2018 r. wiodące w swoich krajach uniwersytety badawcze: Warszawski (UW), Sorboński, w Heidelbergu oraz Karola w Pradze podpisały deklarację o utworzeniu European University Alliance 4EU, tworząc zręb Sojuszu występującego obecnie pod akronimem 4EU+. W październiku tamtego roku do Sojuszu dołączyły jeszcze Uniwersytet Kopenhaski oraz Uniwersytet w Mediolanie. Kolejny partner, Uniwersytet Genewski, przyłączył się do Sojuszu 4EU+ w sierpniu 2022 r., a od 1 lipca 2023 r. nowym członkiem został francuski Uniwersytet Paris-Panthéon-Assas¹¹. Uczelnie członkowskie Sojuszu 4EU+ wspólnie kształcą studentów oraz prowadzą działalność badawczą – realizują ponad 100 wspólnych projektów badawczych, edukacyjnych i podnoszących kompetencje pracowników, realizowanych głównie w ramach programów flagowych, tzw. *flagshipów*¹². Współpraca w ramach aliansów stanowi wyzwanie dla całego środowiska akademickiego, m.in. powstaje nowa lub jest rozbudowywana oferta dydaktyczna dla studentów wszystkich uczelni Sojuszu¹³. Wiele projektów angażuje różne jednostki uczelni, w tym także biblioteki. Wkrótce po zawiązaniu Sojuszu 4EU+ w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie (BUW) odbyło się spotkanie inaugurujące współpracę bibliotek partnerskich uczelni. Reprezentanci bibliotek UW, Uniwersytetu Karola, Uniwersytetu Kopenhaskiego, Uniwersytetu w Heidelbergu oraz Uniwersytetu w Mediolanie rozmawiali na temat

¹¹ *Sojusz 4EU+/4EU+ Alliance*, <https://www.uw.edu.pl/wspolpraca/4euplusalliance/> (dostęp: 25.08.2023).

¹² *Flagshipy* realizowane w Sojuszu 4EU+ obejmują następujące dziedziny: Zdrowie i zmiany demokratyczne w środowisku miejskim; Europejskość: wielojęzyczność, różnorodność, obywatelskość; Dane, modele, transformacje; Przemiany środowiskowe. Por. L. Nalewajska, *Transgraniczne partnerstwa uczelni*, 12 stycznia 2023, <https://buwlog.uw.edu.pl/transgraniczne-partnerstwa-uczelni/> (dostęp: 25.08.2023).

¹³ Oferta kursów Sojuszu 4EU+ dostępna jest na *Student Portal* (<https://sp.4euplus.eu/home>).

edukacji informacyjnej, organizacji dostępu do elektronicznych zasobów informacji, wypożyczeń międzybibliotecznych i działalności w międzynarodowych organizacjach branżowych¹⁴. Kolejnym krokiem był udział BUW w projektach. Pierwszym z nich był European Research Project (EUP) realizowany w latach 2019–2022, w którego ramach BUW uczestniczyła w zadaniu *Open science and society* w ramach pakietu *Societal engagement*. Rezultatem prac była seria warsztatów *Open for you! An introduction series to open science. Everything you always wanted to know about open science but were afraid to ask!* Cykl szeroko dostępnych warsztatów w formie webinarów wprowadzających w zagadnienia Otwartej Nauki prowadzili w języku angielskim eksperci z uczelni członkowskich Sojuszu 4EU+, w tym pracownicy bibliotek partnerskich uczelni. Studenci, doktoranci, pracownicy akademicy i wszyscy zainteresowani kwestiami takimi jak: zachowanie praw autorskich, otwarte licencje, wyszukiwanie artykułów w otwartym dostępie czy drapieżne czasopisma, mogli uczestniczyć w wideokonferencji. Nagrania seminariów nadal są dostępne¹⁵.

W 2020 r. w ramach Programu Horyzont 2020 rozpoczęto prace nad wspólnym wnioskiem projektowym uczelni Sojuszu 4EU+¹⁶. Projekt TRAIN4EU (*Transforming ReseArch & INnovation agendas and support in 4EU+*), trwający 36 miesięcy od stycznia 2021 r., miał na celu podjęcie działań pogłębiających partnerską współpracę uczelni. Liderem pakietu prac *Mainstreaming Open Science* została Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. Inicjatywa ta dotyczyła upowszechnienia idei otwartej nauki w środowisku akademickim, Biblioteka koordynowała prace

¹⁴ Spotkanie bibliotek 4EU+ odbyło się w dniach 28–29 marca 2019 r.; *Spotkanie bibliotek 4EU+*, 1 kwietnia 2019, <https://www.uw.edu.pl/spotkanie-bibliotek-4eu/> (dostęp: 25.08.2023).

¹⁵ *Open for you! An introduction series to open science* [seria 1], <https://4euplus.eu/4EU-273.html> (dostęp: 25.08.2023).

¹⁶ K. Minch, *TRAIN4EU+ WP5, Pierwszy etap projektu*, 31 sierpnia 2021, <https://buwlog.uw.edu.pl/train4eu-wp5-pierwszy-etap-projektu/> (dostęp: 30.08.2023); Z. Wiorogórska, *TRAIN4EU+ WP5, Drugi etap projektu*, 10 sierpnia 2023, <https://buwlog.uw.edu.pl/train4eu-wp5-drugi-etap-projektu/> (dostęp: 30.08.2023).

przedstawicieli uczelni Sojuszu¹⁷. W wyniku wstępnych prac przeprowadzono analizę SWOT aktualnego stanu zaawansowania partnerskich uczelni w działania propagujące otwartość w nauce. Dalsze działania koncentrowały się na zagadnieniach związanych właśnie z otwartą nauką: zarządzaniu danymi badawczymi, zasadami FAIR, odpowiedzialnym publikowaniem w modelu *open access*, wsparciem nauki obywatelskiej. Głównym celem zadania *Mainstreaming Open Science* było zbadanie i zrozumienie zaangażowania bibliotek uniwersyteckich oraz innych jednostek uczelni w propagowanie idei otwartej nauki i wspieranie naukowców w tym zakresie. Dokonano analizy, w jaki sposób akademickie ksiąznice i inne jednostki uczelni wspomagają naukowców w procesie publikowania, przygotowują plany zarządzania danymi badawczymi, czy wspierają projekty nauki obywatelskiej. Wynikiem prac są raporty¹⁸, które prezentują szczegółową analizę sytuacji instytucjonalnej poszczególnych partnerów we wspomnianym zakresie. Projekt TRAIN4EU, z jego podzadaniem *Mainstreaming Open Science*, jest niezwykle istotny dla wzmocnienia potencjału badawczego Uniwersytetu Warszawskiego oraz poprawy pozycjonowania uczelni w rankingach.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie uczestniczyła także w działaniach w ramach projektu *4EU+ for Ukraine*, mającego na celu wsparcie akademickich bibliotekarzy ukraińskich. Było to odrębne działanie

¹⁷ Poza uczelniami genewską i paryską, które do Sojuszu przystąpiły w kolejnych latach.

¹⁸ Poszczególne zadania projektowe kończyły się raportami. Pierwszy powstał w oparciu o analizę SWOT, na podstawie której dokonano wyboru konkretnych zagadnień z zakresu otwartej nauki do analizy oraz nakreślono kierunki i procedury dalszych działań. Kolejny to *Report on best practices on OpenScience publication and Open research Data, mainstreaming Open Science*, podsumowujący część koncentrującą się na identyfikacji najlepszych praktyk z zakresu otwartej nauki oraz otwartych danych badawczych. Kolejny *Report on Libraries or Other University Units as Supporting Centres for Mainstreaming Open Science* został ukończony pod koniec 2023 r. Raporty z zadań realizowanych przez BUW wraz z innymi w ramach całego pakietu udostępnione będą w otwartym repozytorium Zenodo w drugiej połowie 2024 r.

podjęte przez bibliotekarki i bibliotekarzy z BUW oraz z biblioteki Uniwersytetu Karola w Pradze. Rezultatem tego projektu jest przewodnik na temat otwartej nauki, który został przetłumaczony na język ukraiński oraz umieszczony w repozytorium Zenodo¹⁹. Niewątpliwą wartością dodaną współpracy BUW z pozostałymi bibliotekami z uniwersytetów Sojuszu 4EU+ była możliwość porównania, na jakim etapie rozwoju znajduje się obecnie Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie oraz czerpanie inspiracji z bardziej zaawansowanych rozwiązań stosowanych już w innych sojuszowych uczelniach i ich księżnicach²⁰.

Sojusz 4EU+ w celu pogłębienia podjętych w ramach EUP działań opracował projekt *One Comprehensive Research European University* (1CORE²¹). Założeniem tego projektu, rozpoczętego w 2022 r., jest „zwiększenie zasięgu sojuszu 4EU+ wśród społeczności europejskiej”, m.in. poprzez włączenie otwartej nauki do głównego nurtu uniwersytetów Sojuszu, definiowanie wytycznych dotyczących otwartego dostępu i inicjatyw publikacyjnych, czy oferowanie szerokiego wachlarza działań w zakresie bezpłatnego uczenia się (np. w formie seminariów

¹⁹ Z. Wiorogorska, A. Wołodko i in., *Відкрита наука Вступний посібник*, Zenodo, <https://doi.org/10.5281/zenodo.10370739> (dostęp: 20.04.2024).

²⁰ Zestawienia dotyczące m.in. rozwiązań stosowanych w poszczególnych uczelniach Sojuszu 4EU+ z zakresu otwartego publikowania, nauki obywatelskiej, infrastruktury potrzebnej do realizowania tych oraz innych zadań związanych z archiwizowaniem i udostępnianiem dorobku naukowego pracowników i studentów uczelni ujawniły sporą przepaść między tym, czym dysponują biblioteki uczelni w Kopenhadze, Heidelbergu czy Paryżu a warszawskimi realiami. Pokazały także zróżnicowany stopień zaawansowania w rozwijaniu krajowych polityk czy narzędzi wykorzystywanych do upowszechniania idei otwartości w nauce. Pomimo sporego opóźnienia w tym zakresie w Polsce czy Czechach, wartościowe było poznanie szczegółowych rozwiązań stosowanych przez partnerów. Ponadto jednym z założeń tworzenia sojuszy uczelni europejskich jest także wyrównywanie poziomu i dążenie do doskonałości nie tylko na polu badań naukowych, ale także innych, obejmujących sferę funkcjonowania uczelni.

²¹ *Projekt Sojuszu 4EU+ nagrodzony przez Komisję Europejską*, 27 lipca 2022, <https://www.uw.edu.pl/projekt-sojuszu-4eu-nagrodzony-przez-komisje-europejska/> (dostęp: 25.09.2023).

internetowych, kursów MOOC, wizualizacji, nauki obywatelskiej)²². W ramach projektu ICORE, BUW uczestniczy w pakiecie prac *4EU+ at the service of the European society*, a w szczególności w pracach trzech zespołów. W ramach prac zespołu *Mainstream Open Science in 4EU+ universities* powstała druga edycja szkoleń *Open for you!*²³ z zakresu otwartej nauki, tym razem dotycząca bardziej szczegółowych zagadnień. Drugim działaniem jest zadanie *4EU+ University Publishing*, którego rezultatem będzie przygotowanie dwóch otwartych podręczników w innowacyjnej formule publikacyjnej²⁴. Trzeci zespół *Data management policy* zajmuje się wypracowaniem wspólnej polityki zarządzania danymi – ujednoliceniem zasad przechowywania i udostępniania danych na uczelniach Sojuszu 4EU+.

Biblioteki w sojuszach – badanie ankietowe

Zagadnienie transformacji polskich bibliotek akademickich na tle powstających i rozwijających się sojuszy uczelni europejskich jest w Polsce nowym zjawiskiem, ponieważ większość istniejących obecnie partnerstw powstała na przestrzeni zaledwie ostatnich kilku lat. W opinii autorki zjawisko to będzie wymagało strategicznego planowania działań tym zakresie w przyszłości. Podstawę do dokonania analizy stanu obecnego stanowią wyniki badania ankietowego „Transformacje polskich bibliotek akademickich w kontekście międzynarodowych partnerstw uczelni europejskich”, które autorka przeprowadziła wśród bibliotek

²² Informacje pochodzą z niepublikowanych materiałów dotyczących projektu ICORE.

²³ *Open for you! An introduction series to open science* [seria 2], <https://4euplus.eu/4EU-688.html> (dostęp: 25.09.2023). Webinary rozpoczęły się w lutym 2023 r.

²⁴ A. Wołodko, *Rok 2022 w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, w: *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie oraz biblioteki wydziałowe Uniwersytetu Warszawskiego w roku 2022*, A. Wołodko, M. Rowińska, K. Ślaska (red.), Warszawa 2023, s. 2–3.

akademickich polskich uczelni należących do partnerskich sieci współpracy Uniwersytetów Europejskich. Formularz ankietowy przygotowano w Google Docs, a wypełnianie ankiety trwało od 5 czerwca do 31 lipca 2023 r. Z badania została wyłączona Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, której działania potraktowano jako studium przypadku, a jednocześnie tło dla wyników ankiety. Odpowiedzi udzieliło dziewięć instytucji²⁵. Niniejsze badanie może mieć zatem jedynie charakter poglądowy i wstępnie ukazujący ogólne tendencje.

Formularz ankiety składał się z 16 pytań, głównie zamkniętych, jednak w celu uzyskania pełniejszych informacji zawarto także kilka pytań otwartych. Metryczka obejmowała nazwy: uczelni, biblioteki oraz sojuszu. Zapewniono także możliwość zamieszczenia dodatkowych uwag i komentarzy związanych z transformacją bibliotek akademickich w sojuszach uczelni europejskich.

Współpraca międzynarodowa stanowi istotny element działalności badawczej i edukacyjnej uczelni. Jednak tworzenie partnerstw z uczelniami europejskimi stanowi nowe doświadczenie na gruncie polskim. Respondenci wskazali, że ich uczelnie przystąpiły do sojuszy na przestrzeni lat 2019–2022²⁶. Czy w tym czasie biblioteki akademickie zdążyły już skorzystać z możliwości, które daje partnerska współpraca uczelni i zaangażowały się lub zostały włączone np. w projekty podejmowane przez macierzystą uczelnię? Odpowiedzi twierdzącej udzieliło 55,6% respondentów. Podano kilka przykładów takich działań:

- *Przygotowanie danych i analiz dotyczących aktualnych partnerów oraz potencjalnych (w celu rozszerzenia współpracy).*

²⁵ Jak wspomniano wcześniej, w 2023 r. dziesięć polskich uczelni przystąpiło do sojuszy, zatem liczba ankietowanych instytucji, które mogłyby podzielić się jakimkolwiek doświadczeniem była znacznie mniejsza i wyniosła, po wyeliminowaniu BUW, dwanaście bibliotek.

²⁶ Trzy odpowiedzi wskazały rok 2022; jedna z bibliotek podała rok 2016 – moment od kiedy jej macierzysta uczelnia współpracuje z szeroką siecią uczelni europejskich The Guild (https://en.wikipedia.org/wiki/Guild_of_European_Research-Intensive_Universities, dostęp: 25 sierpnia 2023).

- *Pracownicy biblioteki brali udział w konferencji inauguracyjnej oraz warsztatach poszczególnych zespołów projektowych. Dyrektor biblioteki uczestniczy w koordynowaniu działań w ramach sojuszu. Siedziba sojuszu mieści się w budynku biblioteki.*
- *Na razie [biblioteka] jest na etapie prac roboczych oraz nawiązywania kontaktów z bibliotekami poszczególnych uczelni. Były już wzajemne wizyty studyjne (...).*
- *(...) pracownicy biblioteki uczestniczą w spotkaniach i pracach grupy eksperckiej Open Science. (...) Pracownicy biblioteki uczestniczą w spotkaniach i pracach grupy Open Research Cluster, w realizacji projektu Una.Resin, w wymianie pracowników pomiędzy uczelniami.*

Mniejszą aktywność odnotowano w zakresie indywidualnie nawiązywanych przez biblioteki kontaktów lub bliższej współpracy z biblioteką lub bibliotekami z sojuszu. Jedna trzecia respondentów potwierdziła podjęcie takich kontaktów, a obejmowały one:

- regularne kontakty podejmowane przez dyrektorów bibliotek (37,5% – 3 odpowiedzi),
- bezpośrednią współpracę dotyczącą niektórych działów biblioteki (25% – 2 odpowiedzi),
- współpracę polegającą na wymianie doświadczeń pracowników z poszczególnych działów, np. w formie spotkań i prezentacji online na ustalone wspólnie tematy (25% – 2 odpowiedzi),
- współpracę polegającą na wspólnym organizowaniu konferencji i seminariów, także dla szerokich kręgów odbiorców (12,5% – 1 odpowiedź),
- współpracę polegającą na podejmowaniu wspólnych projektów, np. edukacyjnych lub dotyczących innych aktualnych kwestii, jak otwarta nauka, otwarte publikowanie itp. (12,5% – 1 odpowiedź),
- jedną z form współpracy są wizyty studyjne i *job shadowing* w bibliotekach partnerów (25% – 2 odpowiedzi),

- podjęcie współpracy w zakresie współtworzenia bazy danych dla uczelni sojuszu (np. w formie repozytorium uczelni sojuszu) (12,5% – 1 odpowiedź),
- podjęcie współpracy w zakresie poszerzania otwartego dostępu do publikacji wspólnie tworzonych na partnerskich uczelniach sojuszu (12,5% – 1 odpowiedź),
- podjęcie współpracy w zakresie tworzenia dostępu do otwartych danych badawczych i zarządzania nimi na uczelniach sojuszu (12,5% – 1 odpowiedź).

Dodatkowym przykładem, jaki podał jeden z respondentów było: „Zaproszenie przedstawicieli poszczególnych bibliotek do opublikowania artykułów w naszym czasopiśmie «Biblioteka»”.

Żaden z respondentów nie wybrał odpowiedzi wskazującej, że kontakty między bibliotekami są sporadyczne i przebiegają głównie na szczeblu kierownictwa bibliotek. Nie wskazano również, że kontakty polegają głównie na szkoleniach w partnerskich bibliotekach w ramach programu Erasmus+. Jedna odpowiedź wskazywała, że współpraca jest utrudniona ze względu na duże różnice stopnia zaawansowania rozwoju partnerskich bibliotek oraz ich rozbieżne dążenia. Poproszono respondentów, aby bardziej szczegółowo opisali, na czym polega podjęta współpraca między bibliotekami sojuszu. Podano tylko jeden przykład: „Wymiana doświadczeń związanych z zarządzaniem systemami: repozytoriów publikacji, repozytoriów danych, CRIS. Wymiana doświadczeń związanych z zakupami baz danych piśmiennictwa naukowego, współpraca w ramach wystąpień na konferencji”.

Sięciowanie uczelni wpływa na zacieśnienie współpracy w przestrzeni edukacyjno-badawczej uczelni, ma również istotne znaczenie dla wymiany doświadczeń na poziomie instytucjonalnym, jak i kadrowym. Niemal 90% respondentów uznała, że przystąpienie do sojuszu uczelni europejskich wpłynęło na podniesienie stopnia umiędzynarodowienia ich macierzystej uczelni (55,6% – w znacznym stopniu, 33,3% – w niewielkim). Nie udzielono odpowiedzi negatywnej, a tylko jeden respondent nie miał w tej kwestii zdania. Całkowicie odmiennie

uksztaltowały się odpowiedzi na pytanie o to, jaki był wpływ przystąpienia uczelni do sojuszu na umiędzynarodowienie biblioteki. Tu w równych proporcjach odpowiedzi były albo negatywne (11,1% – zupełnie nie wpłynęło, 33,3% – wpływ dotychczas nie jest zauważalny), albo wskazujące na brak zdania respondentów w tej kwestii (44,4%). Zaledwie dwie odpowiedzi wskazały, że przyniosło to pozytywne oddziaływanie dla biblioteki (jedna odpowiedź potwierdzająca pozytywny wpływ w znacznym stopniu i jedna w niewielkim). Pozytywny wpływ na wzrost internacjonalizacji biblioteki jeden respondent dostrzegł „głównie w ramach zarządzania zasobami cyfrowymi”.

W badaniu zapytano także o to, czy przystąpienie uczelni do sojuszu europejskich uczelni wpłynęło, choćby częściowo, na zmianę zakresu pracy biblioteki oraz bibliotekarzy. Nieco ponad połowa respondentów (55,6%) uznała, że trudno to określić, pozostała część (44,4%) była zdania, że nie miało to wpływu. Pomimo że nikt nie wskazał bezpośredniego pozytywnego oddziaływania, kilku respondentów podało jednak przykłady rezultatów, jakie przyniosło lub może przynieść w przyszłości zacieśnienie współpracy w ramach sieci uczelni:

- *Uczestnictwo w sojuszu trwa zbyt krótko, aby mogło mieć wymierny wpływ na pracę bibliotekarzy. Jednak 2 osoby zaangażowane w prace CIVICA zaczynają czerpać pomysły i inspirować się pracą takich bibliotek, jak w LSE czy Sciences Po.*
- *Jedna osoba została przez Prorektora wyznaczona jako koordynator do prac związanych z działaniem konsorcjum w ramach poszczególnych zadań – co wiąże się ze zwiększeniem obowiązków (za co nie jest dodatkowo wynagradzana).*
- *Wymiana doświadczeń pozwala na wdrażanie nowych rozwiązań i podnoszenie kwalifikacji zespołu biblioteki.*

Umiędzynarodowienie uczelni nie jest nowym faktem. Nowością jest skala i tempo tego zjawiska. Z drugiej strony szybkość, z jaką przybywa publikacji naukowych, zmieniające się podejście w udostępnianiu danych badawczych (otwarta nauka) oraz upowszechnianie się współpracy naukowej w postaci międzynarodowych zespołów badawczych znajdują

wkrótce przełożenie na zmiany w sposobach publikowania i udostępniania osiągnięć naukowych. Zdaniem autorki artykułu te elementy, w połączeniu z rozwojem partnerskich sieci uczelni europejskich, znacząco wpłyną na modyfikowanie sposobów publikowania naukowego. Dlatego w badaniu ankietowym zapytano, czy w opinii ankietowanych proces internacjonalizacji szkolnictwa wyższego, nowe trendy publikacyjne (np. *co-publishing*) oraz otwieranie nauki mogą wpłynąć na zmodyfikowanie sposobu działania bibliotek akademickich, szczególnie w zakresie współtworzenia z partnerskimi uczelniami repozytoriów, platform i baz danych lub współuczestnictwa w procesie publikacyjnym. Było to pytanie otwarte, na które uzyskano następujące odpowiedzi:

- *Na pewno mogą.*
- *Owszem, można założyć, że do takich zmian dojdzie.*
- *Biblioteki zmieniają się każdego dnia. W czasach moich studiów (2004–2009) jako jej użytkownik mnóstwo czasu spędzałem w czytelni. Dziś, żadna szanująca się biblioteka uczelniana nie wyobraża sobie funkcjonowania bez możliwości zapewnienia zdalnego dostępu do subskrybowanych baz danych. Nie jest, a raczej nie powinno być to już miejsce, gdzie jedynie wypożycza się książki.*
- *Wspólne programy studiów z pewnością wpłyną na modyfikację działania bibliotek i powstanie wspólnych inicjatyw. Na razie dopiero zaczynamy działania w [sojuszu].*
- *Nie jest to możliwe w najbliższej przyszłości ze względu na bardzo różny poziom, na jakim stoi dostęp do otwartej edukacji w poszczególnych krajach.*
- *Tak, prędzej czy później będzie to miało ogromne znaczenie.*
- *Działania internacjonalizacji szkolnictwa wyższego na pewno mogą wpłynąć na współtworzenie przez biblioteki akademickie nowych rozwiązań informatycznych m.in. repozytoriów. Zmiany związane z inicjatywami publikowania otwartego już wpływają na zmiany organizacyjne bibliotek i podejmowanie nowych wyzwań związanych z zarządzaniem różnorodnymi zasobami*

cyfrowymi (zarządzanie repozytoriami, organizacja dostępu do zasobów cyfrowych, widoczność i indeksowanie zasobów cyfrowych, ewaluacja nauki, zarządzanie danymi badawczymi itp.).

- *Tak, zgadzamy się z powyższą opinią.*

Ambitne zamierzenie Komisji Europejskiej, jakim są Uniwersytety Europejskie, z pewnością przyniesie w przyszłości wiele korzystnych dla całego społeczeństwa rezultatów. Wpłynie na perspektywę internacjonalizacji uczelni, perspektywę, która powinna być osadzona w każdej warstwie struktury operacyjnej instytucji. W jaki sposób akademickie biblioteki będą mogły odnieść korzyści z takiej współpracy? Respondenci podali następujące przykłady:

- *Potencjalnie wymiana doświadczeń w zakresie zarządzania i dobrych praktyk. Możliwość kooperacji.*
- *Wyjazdy w ramach programów Erasmus oraz wymiana doświadczeń.*
- *Tworzenie wspólnych zasobów, czerpanie z doświadczeń.*
- *Dzielenie się doświadczeniami.*
- *Poszerzanie kompetencji, zdobywanie wiedzy, nawiązywanie kontaktów i wszelkie inne typowe korzyści płynące z kontaktów międzynarodowych.*
- *Podnoszenie kwalifikacji pracowników, widoczność biblioteki na forum międzynarodowym, zmiana strategii działania biblioteki, wprowadzanie nowych trendów w funkcjonowaniu biblioteki, dostosowywanie infrastruktury uczelni itp.*

A jakie zagrożenia dla biblioteki w związku z międzynarodowym partnerstwem uczelni mogą wystąpić? Respondenci wykazali spory optymizm w tej kwestii, zwracając uwagę z jednej strony na możliwe dodatkowe obciążenia pracowników bibliotek, a z drugiej zauważyli konieczność pogłębienia kompetencji bibliotekarzy:

- *W naszej opinii tego typu współpraca nie jest obciążona ryzykiem.*
- *Nie dostrzegam.*
- *Problemy związane ze stanem prawnym w poszczególnych krajach na temat praw autorskich, dostępu do zasobów, baz danych.*

- *Znacznie zwiększony zakres obowiązków. Bo dotychczasową pracę również trzeba będzie wykonywać.*
- *Deficyt wykwalifikowanych pracowników, zaangażowanie pracowników.*

Aby efektywnie rozwijać i pogłębiać współpracę bibliotek w ramach sojuszy uczelni, konieczna jest dobra komunikacja. Jakie bariery mogą wystąpić w nawiązywaniu lub zacieśnianiu współpracy z bibliotekami partnerskich uczelni? Jak wykazało badanie, większa uwaga kierowana jest raczej na kwestie kompetencyjne i organizacyjne niż na finansowe i infrastrukturalne. Respondenci mieli możliwość wybrania kilku spośród zaproponowanych odpowiedzi dotyczących barier w rozwijaniu współpracy:

- brak inicjatywy ze strony partnerów (2 odpowiedzi),
- trudności w nawiązywaniu współpracy – brak odzewu ze strony partnerów na inicjowane działania (1 odpowiedź),
- brak lub niewielkie możliwości organizacyjne Państwa biblioteki w zwiększeniu aktywności w tym zakresie, np. czasowe, kadrowe (3 odpowiedzi),
- brak lub niewystarczające kompetencje pracowników Państwa biblioteki w nawiązywaniu lub utrzymywaniu kontaktów międzynarodowych, m.in. kompetencji językowych (1 odpowiedź),
- zbyt głębokie różnice w stopniu zaawansowania i możliwościach rozwojowych poszczególnych bibliotek w sojuszu, co powoduje brak zainteresowania bliższą współpracą ze strony części partnerów (3 odpowiedzi).

Nie wybrano następujących propozycji odpowiedzi:

- brak lub małe możliwości infrastrukturalne biblioteki, np. niewystarczające wyposażenie, brak albo ograniczony dostęp do odpowiedniego oprogramowania do organizacji spotkań online,
- brak lub niewielkie możliwości finansowe biblioteki, np. na wyjazdy studyjne lub przyjmowanie partnerów u siebie,

- brak lub niewystarczające wsparcie władz uczelni w rozwijaniu tego typu kontaktów i współpracy na poziomie biblioteki.

Jeden z respondentów wskazał ponadto na: „Brak motywacji oddolnej. Nie wszyscy pracownicy rozumieją znaczenie takiej współpracy”.

Zacieśnianie współpracy międzynarodowej w postaci partnerskich sieci uczelni z różnych krajów europejskich staje się jednym z dominujących aspektów procesu umiędzynarodowienia szkolnictwa wyższego. Proces ten znajduje, a przynajmniej powinien znaleźć odzwierciedlenie w sposobie funkcjonowania wszystkich jednostek organizacyjnych uczelni, a więc także bibliotek. Dlatego też w badaniu ankietowym poproszono o odniesienie się do stwierdzenia, że praca biblioteki akademickiej w coraz większym stopniu będzie miała wymiar działań międzynarodowych. Ocena w skali od 1 (całkowicie się nie zgadzam) do 5 (całkowicie się zgadzam) wykazała, że większość respondentów dostrzega przyszłe funkcjonowanie bibliotek akademickich właśnie w kontekście międzynarodowym (55,6% – całkowicie się zgadzam, 11,1% – raczej się zgadzam). Tylko jeden respondent (11,1%) wyraził zdecydowanie negatywny osąd w tej kwestii, pozostali nie mieli zdania na ten temat (22,2%).

Proces funkcjonowania partnerskich sieci uczelni europejskich znajduje się dopiero w początkowej fazie rozwoju. Silniejsze angażowanie się jednostek takich jak biblioteki wymaga czasu oraz planowania przemyślanych działań. Biblioteki jeszcze nie w pełni odnalazły obszary, w których mogłyby współpracować w międzynarodowym gronie i z których same mogłyby czerpać korzystne efekty. Potwierdzają to komentarze respondentów badania ankietowego:

- *Uczelnia w programie uczestniczy od dwóch lat. Być może zostanie wypracowany obszar, w który będzie można zaangażować [bibliotekę];*
- *Jesteśmy w procesie zmian, w procesie kształtowania się nowych formuł współpracy międzynarodowej i bardzo trudno jest ocenić w tej chwili, jakie konsekwencje dla bibliotek i całego systemu*

oraz dla bibliotekarzy i innych pracowników biblioteki będzie miał udział naszej uczelni w konsorcjum.

Zakończenie

Wzmocnienie pozycji uczelni w świecie, intensyfikacja międzynarodowego transferu wiedzy, pogłębianie procesu umiędzynarodowienia uczelni stanowią silne aspiracje współczesnych instytucji szkolnictwa wyższego w obszarze europejskim. Biblioteki akademickie mogą wspierać te ambicje m.in. poprzez rozbudowę międzynarodowych płaszczyzn wymiany doświadczeń oraz wzajemnego doradztwa obejmujących programy edukacyjne i wspólne projekty badawcze. Akademickie ksiąźnice mogą i zapewne będą rozwijać międzynarodową współpracę w ramach sojuszy europejskich uczelni również w zakresie wspólnego inicjowania działań mających na celu udostępnianie zasobów edukacyjnych, ale również osiągnięć badawczych w postaci wspólnie tworzonych baz wiedzy, czy współpracy publikacyjnej. Transformacje strukturalne oraz funkcjonalne akademickich ksiąźnic w kontekście Uniwersytetów Europejskich z pewnością umożliwią realizację aspiracji bibliotek akademickich do włączenia się w proces umiędzynarodowienia uczelni. W dalszej perspektywie, być może już w kontekście globalnych uniwersytetów, gdzie współpraca obejmować będzie wiele kampusów, także akademickie biblioteki będą pracować w złożonym środowisku wielokulturowym i budować silniejsze profesjonalne społeczności międzynarodowe. Uniwersytety globalne już funkcjonują w Stanach Zjednoczonych i Australii²⁷. Choć koncepcja globalnych uniwersytetów jest relatywnie nowa, to jednak nie można pomijać tego aspektu, aby nie pozostać na marginesie rozwoju.

²⁷ G. Dobson, K. Edersheim, *The emergence of global universities*, „University World News” 9 października 2021, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20211008094925464> (dostęp: 25.08.2023).

Bibliografia

Kwiek M., *Uniwersytet w dobie przemian: instytucje i kadra akademicka w warunkach rosnącej konkurencji*, Warszawa 2015.

Wołodko A., *Rok 2022 w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, w: *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie oraz biblioteki wydziałowe Uniwersytetu Warszawskiego w roku 2022*, A. Wołodko, M. Rowińska, K. Ślaska (red.), Warszawa 2023, s. 2–3.

Netografia

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a European strategy for universities, European Commission, Strasbourg 2022, <https://education.ec.europa.eu/document/commission-communication-on-a-european-strategy-for-universities> (dostęp: 30.08.2023).

Communication from the Commission on a European strategy for universities, <https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/2022-01/communication-european-strategy-for-universities-graphic-version.pdf> (dostęp: 30.08.2023).

Dobson G., Edersheim K., *The emergence of global universities*, „University World News” 9 października 2021, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20211008094925464> (dostęp: 25.08.2023).

Erasmus+: współpraca 44 Uniwersytetów Europejskich, https://poland.representation.ec.europa.eu/news/erasmus-wspolpraca-44-universytetow-europejskich-2022-07-28_pl (dostęp: 30.08.2023).

Europejska Przestrzeń Badawcza, https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/strategy-2020-2024/our-digital-future/european-research-area_en (dostęp: 30.08.2023).

Europejski Obszar Szkolnictwa Wyższego, <https://www.ehea.info/> (dostęp: 30.08.2023).

- Kolejne polskie uczelnie w gronie Uniwersytetów Europejskich*, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/kolejne-polskie-uczelnie-w-gronie-uniwersytetow-europejskich> (dostęp: 30.08.2023).
- Minch K., *TRAIN4EU+ WP5, Pierwszy etap projektu*, 31 sierpnia 2021, <https://buwlog.uw.edu.pl/train4eu-wp5-pierwszy-etap-projektu/> (dostęp: 30.08.2023).
- Nalewajska L., *Transgraniczne partnerstwa uczelni*, 12 stycznia 2023, <https://buwlog.uw.edu.pl/transgraniczne-partnerstwa-uczelni/> (dostęp: 25.08.2023).
- Open for you! An introduction series to open science* [seria 1], <https://4euplus.eu/4EU-273.html> (dostęp: 25.08.2023).
- Open for you! An introduction series to open science* [seria 2], <https://4euplus.eu/4EU-688.html> (dostęp: 25.09.2023).
- Projekt Sojuszu 4EU+ nagrodzony przez Komisję Europejską*, 27 lipca 2022, <https://www.uw.edu.pl/projekt-sojuszu-4eu-nagrodzony-przez-komisje-europejska/> (dostęp: 25.08.2023).
- Sojusz 4EU+ / 4EU+ Alliance*, <https://www.uw.edu.pl/wspolpraca/4euplus-alliance/> (dostęp: 25.08.2023).
- Spotkanie bibliotek 4EU+*, 1 kwietnia 2019, <https://www.uw.edu.pl/spotkanie-bibliotek-4eu/> (dostęp: 25.08.2023).
- Student Portal, <https://sp.4euplus.eu/home>
- The Guild*, https://en.wikipedia.org/wiki/Guild_of_European_Research-Intensive_Universities (dostęp: 25.08.2023).
- Uniwersytety Europejskie, <https://erasmusplus.org.pl/uniwersytety-europejskie> (dostęp: 25.08.2023).
- Uniwersytety przyszłości*, 19 stycznia 2022, https://poland.representation.ec.europa.eu/news/uniwersytety-przyszlosci-2022-01-19_pl (dostęp: 31.08.2023).
- Wiorogórska Z., *TRAIN4EU+ WP5, Drugi etap projektu*, 10 sierpnia 2023, <https://buwlog.uw.edu.pl/train4eu-wp5-drugi-etap-projektu/> (dostęp: 30.08.2023).
- Wiorogórska Z., Wołodko, A. i in., *Відкрита наука Вступний посібник*, Zenodo 2023, <https://doi.org/10.5281/zenodo.10370739> (dostęp: 20.04.2024).